

دوفصلنامه علمی معرفت شیعه ۳۰
سال دوم، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۴۰۲

| ۸۷ |

شیعه در آثار و منابع دانشگاه الازهر

سید مهدی علیزاده موسوی^۱

چکیده

دانشگاه الازهر یکی از مهم‌ترین مراکز علمی جهان اسلام است. هدف از نگارش این مقاله معرفی توصیفی آثار نوشته شده (کتاب، مقاله و پایان‌نامه) در دانشگاه الازهر درباره مذهب شیعه و کشور ایران می‌باشد. یکی از مهم‌ترین محورهایی که در مباحث الازهرپژوهی قابل توجه است، روابط میان شیعه و الازهر می‌باشد که برخی به روشنی سیاه‌نمایی کرده‌اند و برخی آن را ستوده‌اند. فتاوی کبار العلماء الازهر فی الشیعة، موقف الازهر الشریف من الشیعة الاثنی عشریة، کتاب و عتاب و التقرب بین المذاهب الاسلامیة فی القرن العشرين، الازهر والتشیع محاولات وتحفظات از جمله آثاری هستند که در این باره نوشته شده‌اند. افزون بر این آثار، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌های متعددی درباره ایران و شیعه در این دانشگاه نوشته و دفاع شده است. طیف گسترده موضوعاتی که توسط دانشجویان دانشگاه‌های مصر نسبت به ایران انتخاب شده است، به خوبی نشان می‌دهد که گستره تأثیرگذاری و علاقه‌مندی مراکز علمی مصر به ایران بسیار زیاد است که چنین وضعیتی، می‌تواند زمینه‌ساز ارتباطات بیشتر محافل دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران و مصر باشد.

کلیدواژه‌ها: دانشگاه الازهر، شیعه، مصر، منابع، رساله‌ها، تقریب مذاهب

۱. برگرفته از مجموعه الازهرشناسی نوشته سید مهدی علیزاده موسوی، جلد اول.

مقدمه

دانشگاه الازهر یکی از مهم‌ترین مراکز علمی جهان اسلام است که بدون اغراق، می‌توان آن را دروازه گفتگوی میان شیعه و جهان سنی دانست. این دانشگاه علی‌رغم افت و خیزهایی که در طول تاریخ خود داشته است، همچنان جایگاه راهبردی و پیشاهنگی خود را نسبت به سایر مراکز علمی جهان اسلام حفظ کرده و آراء و نظرات آن همچنان در جهان سنی پذیرفته شده است. هرچند در دهه‌های اخیر، مراکز علمی مهمی همانند جامعه مدینه، جامع ام‌القری، دانشگاه بین‌الملل اسلامی و نظایر آن با سرمایه‌های کلانی در جهان اسلام تأسیس شده‌اند، اما هیچ‌کدام نتوانسته‌اند بر الازهر پیشی گیرند و آوازه‌ای بالاتر از آن کسب کنند.

در گذشته به خاطر تلاش علما و اندیشمندان بزرگ تشیع و الازهر، روابط درخشانی میان جامعه شیعی و الازهر شکل گرفت و به‌یمن آن نیز فتوای معروف شیخ الازهر، شیخ محمود شلتوت، نسبت به جواز تقلید از مذهب شیعه صادر گردید.^۱ همچنین به برکت این ارتباطات علمی، آثار ارزشمند شیعه همچون تذکرة الفقهاء، المختصر النافع، الحج علی المذاهب در فقه، وسائل الشیعة و حدیث ثقلین در حدیث و مجمع البیان در تفسیر از جمله آثاری بودند که در این راستا به چاپ رسیدند.^۲ همچنین در پرتو این ارتباطات، کرسی تدریس فقه شیعه در دانشگاه الازهر برپا شد و برخی از قوانین مصر براساس مذهب شیعه (از جمله قوانین طلاق و خانواده)، در زمان ریاست شلتوت بر الازهر سامان یافت. چنین رویکردی سبب شد تا بسیاری از شبهاتی که توسط مخالفان نسبت به معارف شیعه در ذهن و روان الازهریان نقش بسته بود، از میان برود. در آن زمان، مجله «رسالة الاسلام» که از سال ۱۳۲۸ تا ۱۳۵۱ ش. به تناوب منتشر می‌شد، آوردگاهی برای ارائه دیدگاه‌های مختلف فرق و مذاهب اسلامی بود که اندیشمندان فرهیخته شیعه نیز در آن قلم می‌زدند.

پس از انقلاب اسلامی ایران و سرسپردگی حاکمان مصر در برابر اسرائیل و غرب، روابط سیاسی جمهوری اسلامی ایران با مصر قطع شد و این سردی روابط بر تعاملات الازهر و مراکز علمی شیعی تأثیر مستقیمی داشت. تماس‌های میان اندیشمندان شیعه و علمای الازهر کاهش

۱. بی‌آزار شیرازی، همبستگی مذاهب اسلامی، ص ۳۴۵ و ۳۴۶.

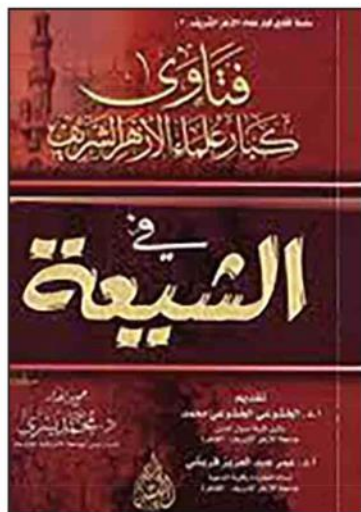
۲. همان، ۳۲۷ - ۳۳۲.

یافت و در عصر فقدان این ارتباط، جریان‌های سلفی و تکفیری زمینه مساعدی را برای تبلیغ علیه شیعه یافتند و با حمایت‌های مالی عربستان سعودی، پروژه شیعه‌هراسی و شیعه‌ستیزی را در این مرکز علمی آغاز کردند. هرچند الازهر در طول این سال‌ها با تمام توان با رشد و گسترش سلفیه در الازهر مقابله کرده است و همایش گروزی کاملاً نمایانگر این تقابل بود، اما فعالیت این جریان در مجموعه اصیلی مانند الازهر بی‌تأثیر نبوده است. از این رو، چنین شرایطی اقتضا می‌کند علی‌رغم نبود روابط سیاسی، روابط علمی میان مراکز علمی شیعه و مصر دوباره با تمام ظرفیت احیا شود و بار دیگر شاهد روابط علمی و تقریبی ایران و مصر باشیم.

بنابراین، از آنجاکه در شماره پیشین «معرفت شیعه» جایگاه شیعه در الازهر بررسی و تحلیل شد، در این مقاله آثار نوشته شده درباره دانشگاه الازهر و شیعه اشاره کرده و مقاله‌ها و پایان‌نامه‌هایی که در این دانشگاه پیرامون موضوع شیعه و ایران دفاع شده است را معرفی کرده‌ایم.

یکی از مهم‌ترین محورهایی که در مباحث الازهرپژوهی به آن توجه می‌شود، روابط میان شیعه و الازهر است که برخی به روشنی سیاه‌نمایی کرده و برخی آن را ستوده‌اند. در ادامه به مهم‌ترین آثاری که - نفیاً و اثباتاً - به روابط میان الازهر و شیعه توجه کرده‌اند، اشاره می‌شود.

۱. کتاب‌ها

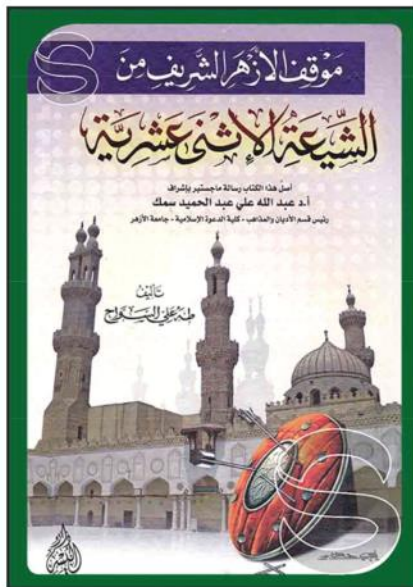
الف) فتاوی کبار العلماء الازهریة فی الشيعة

این کتاب بخشی از مجموعه‌کتابی با نام سلسله فتاوی کبار العلماء الازهریة بوده که انتشارات دار الیسر در سال ۱۴۳۲ ق. چاپ چهارم آن را منتشر کرده است. البته هرچند نام این کتاب فتاوی علمای الازهر است، اما از ابتدا تا صفحه ۵۲ آن (از مجموع ۱۱۲ صفحه) ارتباطی با فتاوی علمای الازهر ندارد و صرفاً شامل اتهاماتی است که به شیعه نسبت داده شده

است. از صفحه ۵۳ بحشی با عنوان «موقف کبار العلماء الازهر الشريف في الشيعة» آغاز می شود که عناوینی همانند الموقف من دعوة التقريب بين الشيعة والسنة، من هم الشيعة کتاب كشف الاسرار واتهامه للشيخين و... در آن بیان شده است. همان طور که مشخص است، این اثر، الازهر را ضد شیعه معرفی می کند.

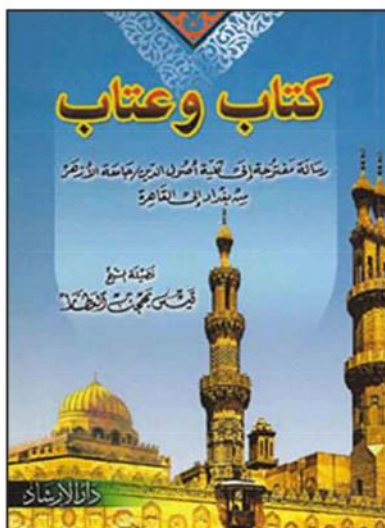
۲. موقف الازهر الشريف من الشيعة الاثني عشرية

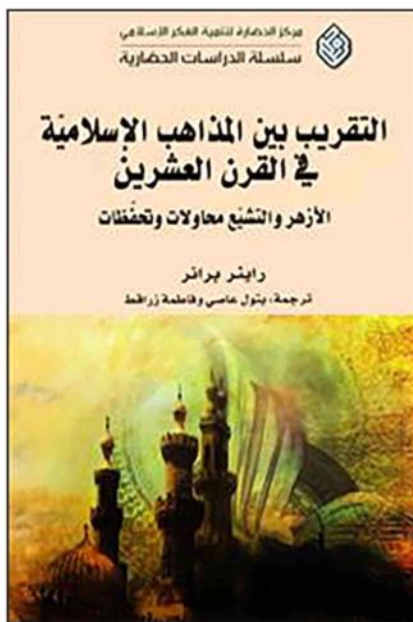
این کتاب، پایان نامه طه علی السواح است که با راهنمایی رییس بخش ادیان و مذاهب دانشگاه الازهر، دکتر عبدالله علی عبدالحمید سمک، در سال ۱۴۳۱ق. توسط انتشارات دار الیسر به چاپ رسیده است. این کتاب از دو فصل با عنوان الشيعة الامامية الاثني عشرية تاريخها و عقائدها و موقف الازهر من الامامية الاثني عشرية، تشکیل شده است. کتاب حاضر با نگاه منفی به عقاید شیعه و روابط میان الازهر و شیعه، در چهارصد صفحه به زعم خود علاوه بر اینکه کوشیده است خطر شیعه را در قالب امتداد شیعی گوسزد کند، در فصل دوم علمای الازهر را در حوزه عقاید، مخالف شیعه معرفی کرده است.

۳. کتاب و عتاب

این اثر در واکنش برخی ادعاهای علمای الازهر علیه شیعه نوشته شده است. شیخ قیس عطار در این کتاب به برخی اتهامات علیه شیعه که توسط علمای الازهر اظهار شده است، پاسخ می دهد. این اثر توسط عبدالحسین طالعی ترجمه شده و توسط انتشارات نبأ در سال ۱۳۹۵ ش. به چاپ رسیده است.

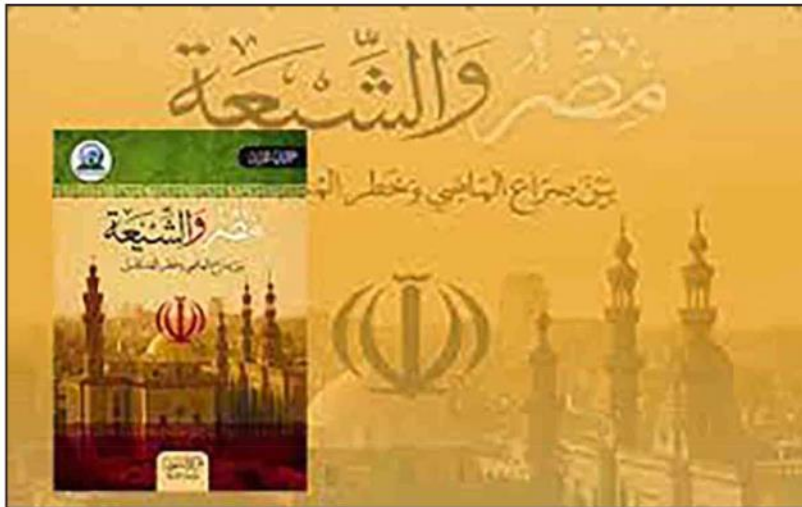
۴. التقريب بين المذاهب الاسلامية في القرن العشرين، الأزهر والتشيع محاولات وتحفظات

این کتاب توسط راینربرانر نوشته شده و بتول عاصی و فاطمة زراقط آن را به عربی ترجمه کرده‌اند. این اثر توسط مرکز الحضارة لتنمية الفكر الاسلامی در سال ۲۰۱۵م. و در ۵۹۰ صفحه منتشر شده است. کتاب حاضر از ده فصل و یک خاتمه تشکیل شده است و در مجموع، به تاریخ تعاملات و تقابلات میان شیعه و الأزهر می‌پردازد. ویژگی این اثر آن است که به خوبی به افت و خیزهای روابط میان الأزهر و شیعه اشاره کرده است. همچنین این اثر از منابع بسیار زیادی استفاده کرده و کوشیده است ادعاهای خود را مستند کند.

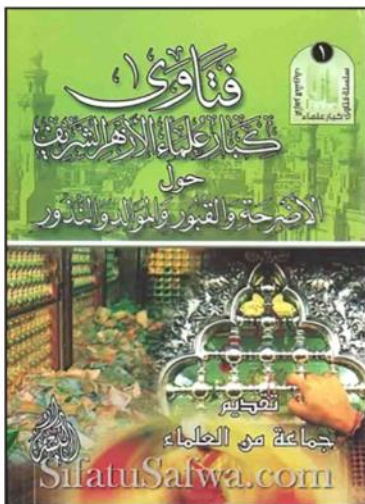

۵. مصر و الشيعة بين صراح الماضي و خطر المستقبل

این کتاب توسط مرکز التنوير للدراسات الانسانية در سال ۱۴۳۴ق. به چاپ رسیده است. حمدی عبید در این کتاب ابتدا نگاهی به تاریخ شیعه در مصر از دوره فاطمیان تا عصر حاضر داشته است و حکومت شیعیان فاطمی را دوره‌ای تاریک ترسیم می‌کند. وی سپس با تبیین رابطه میان شیعه و علمای مصر، ابعاد این روابط و چگونگی تعامل میان آنها

و علمای مذاهب گوناگون را بررسی می‌نماید. این اثر نیز همانند آثار گذشته وضعیت شیعه در مصر را با نگاهی سلبی تحلیل کرده است.

۶. فتاوی کبار علماء الازهر الشريف حول الاضرحة و القبور و الموالد و النذور

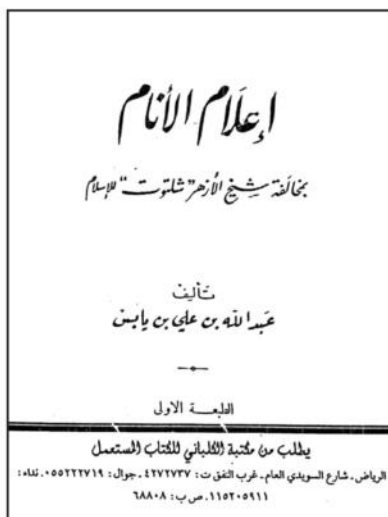
این اثر بخشی از مجموعه کتابی با عنوان سلسله فتاوی کبار العلماء الازهر بوده که توسط انتشارات دار الیسر در سال ۱۴۳۱ق. به چاپ رسیده است. هر چند در عنوان این اثر نامی از شیعه نیامده است، ولی در لابه لای مطالب آن به برخی از فتاوی علمای

الازهر عليه زیارت، تبرک، توسل و موالید اشاره می‌شود. همان‌طور که از عنوان آن مشخص است، نویسندگان تلاش کرده‌اند حکم حرمت این موارد را در فتاوی‌ای علمای الازهر جستجو کنند.

۷. الإعلام الأنام بمخالفة شيخ شلتوت للإسلام

این اثر نوشته عبدالله بن علی بن یابس است که مکتبه الکلبانی آن را در ریاض به چاپ رسانده است. از آنجاکه شیخ شلتوت فتوایی مبنی بر جواز تقلید از فقه شیعه صادر کرد، نویسنده کوشیده است اصول عقیده وی را مخدوش کرده و وی را فردی منحرف معرفی کند. وی عقاید شیخ مانند اعتقاد به تصوف، مدارا با شیعه و برخی از مباحث اعتقادی را به چالش کشیده و او را فرد منحرفی معرفی می‌کند.

بنابراین، همان‌طور که مشاهده شد، برخلاف وجود ارتباطات بسیار میان شیعیان و علمای مصر، متأسفانه فضای تبلیغاتی و علمی در مصر علیه

شیعه است. این در حالی است تاریخ روابط شیعه و الازهر بسیار درخشان و همچنان نگاه الازهر به شیعه، به مراتب نسبت به سلفیه و وهابیت مثبت‌تر است.

۲. پایان‌نامه‌ها

هرچند ممکن است به نظر برسد که عصر روابط فرهنگی مصر و ایران کم‌رنگ شده است، ولی با نگاهی به تعداد و موضوعات پایان‌نامه‌هایی که با موضوع ایران در دهه‌های گذشته در دانشگاه‌های مصر دفاع شده است، به خوبی می‌توان دریافت که فرهنگ ایرانی همواره برای فرهیختگان مصری جذاب بوده است. طیف گسترده موضوعاتی که توسط دانشجویان دانشگاه‌های مصر نسبت به ایران انتخاب شده است، به خوبی نشان می‌دهد که گستره تأثیرگذاری و علاقه‌مندی مراکز علمی مصر به ایران بسیار زیاد است و چنین وضعیتی می‌تواند زمینه‌ساز ارتباطات بیشتر محافل دانشگاهی ایران و مصر باشد.

در ادامه برخی از این آثار ارائه شده که فهرست تفصیلی آنها در جلد اول مجموعه الازهرشناسی در دسترس است.

۱-۲. پایان نامه های با موضوع ایران و زبان فارسی

پایان نامه های بسیاری درباره ایران و زبان فارسی در دانشگاه الأزهر مصر دفاع شده است که به برخی از آنها اشاره می شود:

ردیف	موضوع	نویسنده	سال و دانشگاه	راهنما
۱	مکارم الاخلاق فی الأدب الفارسی من خلال اهم الكتب الخلاق فی الفترة من القرون السابع وحتى العاشر الهجرى	احمد السيد محمد ابولجود	(دکترا) الأزهر	محمد نورالدین عبد المنعم و یحیی داوود عباس
۲	روایة الحرب فی ایران بین عامی ۱۹۸۰ - ۱۹۹۰ م.	احمد حسین احمد عطیه	(دکترا) قاهره	محمد علاء الدین منصور
۳	موسیقی المولویة فی مصر و دورها فی اثراء الموسیقی العربیة	احمد سامی عبد الجواد	(دکترا) ۲۰۰۳ حلوان	علی عبد الودود
۴	نظام الدین احمد و کتابه الطبقات الكبرى	احمد عبدالقادر الشاذلی	(دکترا) ۱۹۸۵ قاهره	السباعی محمد السباعی
۵	کلیات اشعار شاه نعمه الله ولی الکرمانی، دراسة تحلیلة نقدیة	احمد فتحی یوسف شتا	(دکترا) ۱۹۹۱ قاهره	السباعی محمد السباعی
۶	ترجمه بهارستان لعبد الرحمن الجامی مع تعریف المؤلف و انتاجه	احمد کمال الدین حلمی	(فوق اللیسانس) ۱۹۹۱ الأزهر	عبد النعمیم حسنین م
۷	المصطلح السیاسی فی اللغة الفارسیة دراسة صرفیة و دلالیة	اسامة احمد فتح الباب	(دکترا) ۲۰۰۳ الأزهر	محمد نورالدین عبد المنعم
۸	الحیة السیاسیة و مظاهر الحضارة فی سجستان فی القرنین الثالث و الرابع الهجریین (۲۰۵ - ۳۹۳)	ایناس احمد علی السعودی	(فوق اللیسانس) ۱۹۹۳ قاهره	عطیه احمد القوصی و عبد الحفیظ یعقوب
۹	الحرب العراقیة الایرانیة من منظور الشعر الحدیث	خانم صباح السید عبد الغنی	(فوق اللیسانس) قاهره	عبد الحفیظ یعقوب
۱۰	الاخلاق فی شعر سعدی الشیرازی	خانم عبیر جابر احمد	(فوق اللیسانس) اسکندریة	عبد العزیز یقوش

ردیف	موضوع	نویسنده	سال و دانشگاه	راهنما
١١	مجموعه قصصیه لأدب الأطفال لمهدی آذریزدی، ترجمه دراسة «قصه های خوب برای بچه های خوب»	خانم غاده فؤاد عبد المحسن	(فوق الیسانس) عین شمس	رمله محمود غانم
١٢	المجموعه القصصیه ماه نخشب لسعيد نفسی، دراسة تحليلية نقدية مع ترجمة	خانم غاده محمد عبدالقوی	(فوق الیسانس) ٢٥٥٥ عین شمس	احمد الخولی
١٣	اشعة اللمعات لعبد الرحمن الجامی، ترجمة و دراسة	خانم فاطمة الزهرا، عبدالعظیم عبدالرحیم الشریف	(فوق الیسانس) قاهره	عبدالعزیز مصطفی بقوش وعبدالحمید مذکور
١٤	القصة القصيرة عند غلامحسین ساعدی فی الادب الایرانی الحديث	خانم فردوسی موسی موسی	(دکتر)	محمد السعيد عبد المؤمن
١٥	جلال الدين الرومی و كتابه فيه ما فيه	السباعی محمد السباعی	(فوق الیسانس) ١٩٨٦ قاهره	احمد السعيد سليمان
١٦	التحولات الاجتماعية والامنية في ايران خلال النصف الثاني من القرن	سعد محمد النامی	(فوق الیسانس) عین شمس	--
١٧	عبدالله الانصاری مع بحث عن حياته و افكاره مع ترجمة كتابة النصائح	سعيد السيد محمد	(فوق الیسانس) ١٩٧٣ عین شمس	عبدالنعم حسنين م
١٨	البهائية في ايران خلال القرن الثالث عشر الهجري، التاسع عشر الميلادي، دراسة في فكر عبدالحسن آيتي	صالح محمد صالح علی	(دکتر) عین شمس	محمد السعيد جمال الدين وعبد القادر حسين
١٩	الصراع السياسي والمذهبي بين الشيعة و السنة في عصر سيطرة ايلخانات المغول في ايران ٦٥٥ - ٧٣٦ هجري	صبری عبد اللطف سليم	(دکتر) ١٩٩٦ قاهره	ابراهيم احمد العدوي
٢٥	صدرالدين الشيرازي، شخصيته، حياته و افكاره	هشام ابوالحسن علی حسن	(فوق الیسانس) ٢٥٥٤ فلسفه / دارالعلوم	السيد محمد سيد عبد الوهاب

۲-۲. رساله‌های ادبی

پایان‌نامه‌هایی که پیرامون ابعاد فنی و ادبی زبان فارسی و کتب ادبی ایرانی پژوهش کرده‌اند و ظرافت‌های ادبی زبان فارسی را تبیین کرده‌اند، عبارتند از:

ردیف	موضوع	نویسنده	سال و دانشگاه	راهنما
۱	بناء الجملة الطلبية في اللغة الفارسية، دراسة تطبيقية على مجموعة جمدان لبزرگ علوی	شیرین خیری	(فوق الیسانس) عین شمس	رملة غانم منی احمد حامد
۲	ادوات الربط في اللغة الفارسية	خانم اسماء محمد عبدالعزیز	(دکتر) ۱۹۹۸ عین شمس	بدیع محمد جمعه
۳	التركيب الاضافي بين الفارسية والعربية، دراسة تقابلية	خانم اسماء محمد عبدالعزیز	(فوق الیسانس) عین شمس ۱۹۹۴	محمد عوفی عبدالرئوف و بدیع محمد جمعه
۴	القضايا الفنية في شعر مهدي اخوان ثالث، ترجمة ودراسة	خانم ایمان علی عبد الحلیم	(دکتر) عین شمس	رملة غانم
۵	الحكاية على لسان الحيوان في العصر الحديث بين پروين اعتصامي و احمد شوقي، دراسة تقابلية	خانم ایمان علی عبد الحلیم	(فوق الیسانس) ۱۹۹۸ اسکندرية	بدیع محمد جمعة و سميرة عبدالسلام عاشور
۶	الزمان بين اللغة العربية و الفارسية، دراسة تقابلية مع ترجمة بعض دواوين الشعرية في عصر صفوي	خانم عزه عبدالعزیز محمد جادو	(فوق الیسانس) ۱۹۹۸ اسکندرية	سميرة عاشور
۷	تطور فن الغزل في الشعر الصوفي مع ترجمه مختارات بعض دواوين الشعر في عصر صفوي	خانم لیلی فؤاد محمد حسن	(دکتر) ۱۹۹۶ عین شمس	حسین مجیب المصري و محمد السعيد عبدالؤمن
۸	القوانين و النظم التشريعية بين چنگيزخان و تیمور لنگ و اثر الاسلام في تطورها	خانم ماجدة كمال ابراهيم الجبار	(دکتر) ۱۹۹۱ الازهر	احمد معرض
۹	الشعر الطفولة في الادب الفارسي الحديث	خانم ماجدة محمد علی العناني	(دکتر) ۱۹۹۴ عین شمس	محمد السعيد عبدالؤمن
۱۰	الاشتقاق في اللغة الفارسية الحديثة مع ترجمة كتاب زبان شناسی زبان فارسی لپرویز ناتل خانلریض	خانم منی احمد حامد	(فوق الیسانس) عین شمس ۱۹۹۲	--

ردیف	موضوع	نویسنده	سال و دانشگاه	راهنما
١١	فن القصيدة بين الأدبيين و الأردى من القرن الثالث عشر الهجرية؛ مقارنة بين قصائد وصال الشيرازى و محمد ابراهيم دوق الفهلوى	خانم منى مصطفى محمد يوسف	(دكتورا) ١٩٩٢ قاهره	امجد حسين و سيد احمد الحسينى
١٢	فن القصيدة فى القرن ١٩ عند وصال الشيرازى و دوق الفهلوى	خانم منى مصطفى محمد يوسف	(دكتورا) ٢٠٠٥ منصوره	امجد حسين سيد احمد و محمد بديع جمعة
١٣	توظيف القصص القرآنية فى مثنوى جلال الدين الرومى، دراسة تحليلية	خانم منيرة محمد على	(فوق الليسانس) قاهره	عبد الحفيظ يعقوب
١٤	القصيدة الفارسية فى العصرين الغزنوى و السلجوقى و علاقتها بالقصيدة العربية	خانم نبيله امين محمد مصيلحى	(دكتورا) ١٩٩٢ عين شمس	صلاح فضل و احمد الحسينى
١٥	المديح فى الشعر الفارسى	خانم نجلاء محمد امين	(فوق الليسانس) ١٩٨٧ الأزهر	احمد معوض
١٦	معجم صحاح الفرس للنخجوانى و تأثره بمعجم صحاح العربية للجوهري، دراسة لغوية تقابلية	خالد محمد ابراهيم سلامة	(دكتورا) ١٩٩٩ سوهاج	شعبان ربيع طرطور و حسين محمد نصار
١٧	ظاهرة الهزل فى عصر السلطان سنجر السلجوقى مع ترجمة منتخبات شعرية	رفعت عبد الله سليمان حسين	(فوق الليسانس) ١٩٩٩ عين شمس	شيرين عبد النعيم حسنيين م
١٨	الاتجاهات المقائدية و الفكرية فى العصر الصفوى و أثرها على الفنون	عادل عبد المنعم على سويلم	(دكتورا) ١٩٩٤ عين شمس	حسن الباشا حسن محمود و محمد السعيد عبد لمؤمن
١٩	تطور شعر المذائح الدينية فى الأدب الفارسى حتى نهاية العصر الصفوى	فوزى عبد الواحد الزفرانى	(دكتورا) ١٩٨٩ عين شمس	عبد النعيم حسنيين م
٢٠	القصة القصيرة فى الأدب الفارسى المعاصر	محمد السبع فاضل حسانيين	(فوق الليسانس) جنوب الوادى	شيرين عبد النعيم حسنيين
٢١	جملتا التعجب و الاستفهام فى المجموعة القصصية لكتاب الأيراني بزرك علوى مع ترجمة المجموعة القصصية الى اللغة العربية	محمد معروف عبد المحسن الخولى	(فوق الليسانس) ٢٠٠٤ الأزهر	علاء الدين عبد العزيز السباعى

نتیجه‌گیری

با استقرای انجام شده پیرامون آثار الازهر درباره شیعه، احساس می‌شود برخی از عرصه‌ها به کاوش‌های علمی بیشتری نیازمند است که متأسفانه در آنها فقر علمی و اطلاعاتی وجود دارد. یکی از مهم‌ترین آنها، پژوهش‌های تاریخی و تحلیلی دقیق و ساختارمند پیرامون روابطه شیعه و الازهر است. هرچند روابط شیعه و الازهر در طول دهه‌های گذشته شاهد افت و خیزهای بسیاری بوده، اما در مجموع کارنامه مناسبی را به خود اختصاص داده است. این در حالی است که متأسفانه در منابع موجود به علت نفوذ اندیشه‌های شیعه‌ستیزانه، این روابط بسیار تیره معرفی شده است؛ تاجایی که حتی فتوای شیخ محمود شلتوت نسبت به جواز پیروی از فقه شیعه و همچنین خود او توسط جریان سلفی الازهر نکوهش شده‌اند. از این رو، لازم است با توجه به فعالیت سلفیان نسبت به غیرواقعی جلوه دادن این فتوا، تحقیق مستندی در این باره انجام و محققان نسبت به بررسی و مستندسازی روابط شیعه و الازهر و همچنین راهبردها و راهکارهای تقویت این ارتباط پژوهش‌هایی را انجام دهند.

علاوه بر آن، متأسفانه تحقیقی پیرامون «جریان‌شناسی معاصر الازهر» صورت نگرفته است؛ هر چند در کتاب *حالة الدینة المعاصرة فی مصر* بررسی مختصری نسبت به آن شده است. این در حالی است که الازهر دانشگاه بسیار بزرگی است و دانشکده‌های زیادی داشته از همه طیف‌ها و جریان‌ها در آن حضور دارند. بی‌تردید هرگونه برنامه‌ریزی و خط‌مشی‌گذاری برای تعامل، به شناخت جامع و کامل این جریان‌ها نیازمند است.

وضعیت سلفیه به صورت عام و وهابیت به صورت خاص در الازهر یکی دیگر از حوزه‌هایی است که به پژوهش جدی نیازمند است. با توجه به تقابل آشکار این جریان با شیعه، شناخت دقیق جایگاه سلفیه در الازهر می‌تواند یکی از مهم‌ترین گام‌های پژوهش درباره رابطه و جایگاه شیعه در الازهر باشد. بنابراین، افراط و تفریط در میزان تأثیر و نفوذ جریان سلفیه و وهابیت در الازهر سبب شده است که نتوان با تکیه بر اسناد معتبر، به نتیجه مناسبی در این عرصه دست یافت. این در حالی است که آگاهی جامع و کامل از وضعیت سلفیه و وهابیت در الازهر، نقش بنیادینی در تعامل با این مرکز دارد. از این رو، پژوهشی لازم است که بدون توجه به تبلیغات یا زیاده‌روی، به نقش و تأثیر سلفیه در این دانشگاه پردازد و نگاهی آینده‌پژوهانه به آن داشته باشد.